

ՍԵՐՈՒՄ ԿԱԿԿՍՈ

3

ՆԱՅՈՍՄԵՆ
ԿԱՄԻՄ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

Ўброҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОИЙГА ҚАЙТИШ

Э•КУТОБ

«ТАФАККУР» НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ – 2016

УЎК: 83.3(5Ў)1

Ҳ-40

Ҳаққул, Иброҳим

Навоийга қайтиш [Матн] : К.3 : илмий публицистика / И. Ҳаққул. -
Тошкент : Тафаккур, 2016. - 224 б.

КБК 83.3(5Ў)1

«Навоийга қайтиш»нинг учинчи китобидан буюк мутафаккир ҳаёти, дунёқараши, асарларининг ёзилиш тарихи билан боғлиқ янги факт ва таҳлиллар, улуғ шоир ижодини теран тадқиқ этиш йўлидаги ўзига хос ёндашувлар акс этган мақолалар, ғазал, рубоий, қитъалар талқин-шарҳи ўрин олган. Мазкур сериянинг биринчи китоби 2007 йил, иккинчи китоби 2011 йилда айна номда чоп этилган ва кўпчилик эътиборини қозонган эди. Қўлингиздаги ушбу учинчи китоб ҳам сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Китоб адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари, адабиётшунослик йўналиши бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар ҳамда Алишер Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Китоб ФА – Ф1-Г039 «Алишер Навоий (2 жилдлик) ва Абдулла Қодирий қомусларини яратиш» лойиҳаси доирасида тайёрланган.

Масъул муҳаррир:
Сайфиддин Рафиддинов,
филология фанлари номзоди

Тақризчилар:
Жаббор ЭШОНҚУЛ,
филология фанлари доктори

Эргаш ОЧИЛОВ,
филология фанлари номзоди

Нашрга тайёрловчи:
Сирдарёхон ЎТАНОВА,
филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-24-110-7

© Tafakkur, 2016

Kitobxon.Com

Устод Мақсуд Шайхзода
хотирасига бағишланади.

Муаллиф

I

ШАХСИЯТ ВА ИЖОД МУАММОЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚҮЛ. НАВОИЙГА ҚАЙТИШ. 3-киتاب

НАВОИЙ ИЖОДИЁТИНИНГ ОЛАМШУМУЛ АҲАМИЯТИ

*Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир бир девон йибордим...*

Алишер Навоий

Миллатни миллат, давлатни давлат мақомига кўтарадиган асос ва омиллар кўп, албатта. Илм-фан, маданият, маънавият ва дин уларнинг энг асосийларидан саналиши ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Худди шунинг учун ҳам ҳар жабҳада кучли давлат ва серғайрат миллат ҳаётини адабиётдан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмаганидек, адабиёт тақдири ва равнақини ҳам халқ, давлат манфаатидан йироқ бир ҳодиса, дейиш мумкин эмас.

Ҳақиқий адабиёт, маданий-маънавий тамали бақувват салтанатнинг ўзига хос муҳташам кўзгуси бўлгани сингари, эрк, адолат, инсонпарварликка таянган салтанат эса қону жонида ҳақиқат ҳиссиёти жўш урган адабиётнинг одил ғамхўри ҳисобланади. Илм-фан, маданият, санъат, айниқса, адабиётнинг жамиятдаги умумий аҳволига қараб, ҳар қандай давлат ёхуд ҳокимиятнинг ички дунёси, ижтимоий-сиёсий бошқарувдан кўзланган туб мақсадини бемалол англаса бўлади. Тарихга назар ташланса, маърифат ва маданиятга кенг эътибор қаратилган мамлакатларнинг деярли барчасида ибратли ютуқ ва ҳавас қиларли моддий натижалар қўлга киритилганлиги ойдинлашади.

Таниқли тарихчи олим З.В.Тўғоннинг ёзишича, турли империяларга мансуб ва маданиятнинг қадр-

қимматини ҳар кишидан юқори тушунган хон, султон, подшоҳларнинг ҳукмронлик умри анча узоқ чўзилиб, улар кўп эзгу ишларни ўзларидан ёдгор қолдиришган. Масалан, қорахонийлардан Ҳорун Буғрохон 40 йил, Юсуф Қодирхон 35 йил, Аҳмад Арслон 27, хоразмшоҳлардан Отсиз ва Такаш 28 йил, теурийлардан Жаҳонгирнинг ўзи 35, Шоҳруҳ Мирзо 43, Султон Улуғбек 41, Ҳусайн Бойқаро 38 йил салтанат бошида турган¹.

Дарвоқе, адабиёт тўлақонли адабиёт сифатида фаолият кўрсатмоғи учун ижтимоий барқарорлик, иқтисодий маъмурлик ва сиёсий эркинлик шароитидан бенаиб бўлмаслиги зарур. Хусусан, сиёсий эркисизлик, мафкуравий таъқиблар даҳо ижодкорлар йўлига ҳам тўсиқлар қўяди. Абусаид Мирзо ҳукм юритган замонларда шундай тўсиқлар Навоий қаршисида кўндаланг турган². Шоир шунда халқ ва Ватан ишқига таяниб, дин ва тасаввуфдан ўзига нажот истаб, дунёқараши уфқларини кенгайтиришга дадил уринган. Маълумки, муслмон халқлари ва ижод аҳлининг дунёга, турли дин вакиллари ҳаёти ва инсоният тақдирига қараши биринчи галда Қуръони карим ва Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.) Ҳадисларига асосланган. Ана шунинг учун бу икки муқаддас манбани четга суриб, шарқлик, ҳеч бир улуғ шоир ва адиб асарларида тасвирланган башарий ғоя, қадрият ва ҳақиқатларни тўғри тушуниб бўлмаганидек, холис талқин қилиш янада қийин. Агар Навоий ижодиётидаги исломий тушунчалар талқини сохталаштириб ёки саёз тарзда кўрсатилса, шоирнинг асл қиёфаси хиралашиб кетади. Адл, инсоф, диёнат, имон, шафқат, ҳиммат – буларни ёритишда Навоий муслмон мафкурасидан ҳеч йироқлашмайди. Зулм, зўравонлик, ҳақсизлик ва ҳар турли бедодликларни қоралаш ё фош

¹ Т ў ф о н З.В. Умумий турк тарихига кириш. 1-жилд. Истанбул, 1981. 99-бет.

² Бу ҳақда қаранг: А й н и й С. Асарлар. 8-жилд. Тошкент, 1967. 244–245-бетлар; Ҳ а й и т м е т о в А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 278–279-бетлар; Ўзбек адабиёти тарихи. 2-жилд. Тошкент, 1978. 48–50-бетлар.

этишда ҳам мутафаккир шоирнинг ислом таълимотидан илҳомланганини сезиш қийинмас.

Жаҳондаги ҳеч қайси дин, мазҳаб, ҳеч қанақа таълимот ёки фалсафий оқим инсон шаъни-шавкатини пастга ур, қўлингдан келса бандасини таҳқирла, деб ўргатмайди. Шунга қарамаздан, дунёнинг айтарли барча минтақаларида инсон ҳақ-ҳуқуқларини поймол этиш, уни эзиш, одам ўрнида кўрмаслик, қулдай ишлатиш каби ҳолатлар мавжуд бўлган. Мана, зулм ва зўравонлик ҳодисасини олайлик. Зулм юрт, халқ, дин, шафқат нималигини тан олмайди. Балки шу учун ҳам унга қарши чиқиш, қарши сўзлаш ва курашиш ҳатто йирик истеъдод соҳибларининг ҳам қўлидан келавермайди. Ваҳоланки, зулмни қоралаш эркинликни ёқлаб, одамийлик бурчинини адо этишга қодирлик мазмунини ифодалайди. Зулм ва золимликдан баҳс юритганда Навоийнинг қалбида гўё тўфон кўтарилиб, ҳасрат, надомат бўрони бошланади. «Ҳайрат ул-аброр»даги золим подшоҳларга қарата йўналтирилган мана бу гаплар, бир томондан, мутафаккир шоирнинг одиллик, адолатпарварликка содиқлигини намоиш қилса, иккинчи жиҳатдан, ростлик, шижоат, курашчанликда собитлигини кўрсатади:

*Эйки, қовий айлади давлат қўлунг,
Зулм сори тушти ва лекин йўлинг.*

*Зулм ўзунга фисқдур, эй ҳушёр,
Гум қил они, бўлса санга ҳуш ёр.*

*Қасрки, базм анда муҳайё бўлуб,
Зийнати фирдавси муалло бўлуб.*

*Пардалари риштаси эл жонидин,
Лаълию шингарфи улус қонидин.*

*Шамсаси эл моли била зарнигор,
Эл дуру лаъли била гавҳар нигор...*

*Зулмни тарк айлаву дод айлагил,
Марг кунидин доғи ёд айлагил.*

*Зулмунг эрур кундузу фисқинг кеча,
Зулм ила фисқинг неча, бўлғай неча?*

*Гаҳ-гаҳ ёд айла надоматни ҳам,
Қайси надоматки, қиёматни ҳам...³*

Ер юзидаги қайси бир ҳукмдор ушбу аёвсиз танқид, мурасасиз айбнома билан танишмасин, адолатнинг куч-қуввати, барқарорлиги, тириклик, тенглик, хотиржамлик учун сув ва ҳаводай зарурлигига имон келтиради. Шеърхон-чи? Сўзи қиличдай кескир, фикри оловдай куйдирувчи шундай шоирлар бор экан, мазлум ва бечоралар ҳеч пайт ҳимоясиз қолмаслигига инонади. Бу эса жуда муҳим.

Алишер Навоийнинг бадий ва илмий ижоддаги оламшумул муваффақиятларидан сўзлаганда, унинг Мовароуннаҳр заминида кечган йилларини ҳам назардан ҳеч соқит этмаслик керак. Академик В. Абдуллаев жуда тўғри таъкидлаганидек, Навоийни, аввало, «кўпчилигини ўзбеклар ташкил қилган Мовароуннаҳр аҳолисининг буюк шоири деб, сўнгра, шунинг билан бирга ўз халқига қилган улуғвор хизматлари туфайли барча тараққийпарвар халқлар шоири деб тушуниш лозим»⁴.

Айниқса «фирдавс монанд» Самарқанд ёш шоирнинг наинки фикр, туйғу, мушоҳада ҳаёти, балки ижодий салоҳиятининг мукаммаллашувида ҳам алоҳида таъсир ўтказган эди. Чунки Навоий Самарқандга келганида, илм-фан, адабиёт, маориф ва маданияти таназзулга йўлиққан Ҳиротдагидан кўра бошқача ҳолат – «олимлар, шоирларнинг Улуғбек анъаналарини жонлантириш йўлидаги ҳаракатларининг гувоҳи бўлган эди»⁵. Мураккаб бир

³ Алишер Навоий. Хамса. Тошкент, 1960. 60–61-бет.

⁴ Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. Тошкент, 1968. 101-бет.

⁵ Ўша асар. 64-бет.

давр, зиддиятли замон воқеа-ҳодисаларига тўғри назар ташлашда ҳам, илм ва маърифат куч-қувватига ишончининг ўсиши ҳамда адабиётни жаҳоний баландликларга олиб чиқиш сир-асрорини янада теран ўзлаштиришда ҳам Самарқанд илмий-адабий ва маданий муҳити Навоийга яқиндан ёрдам кўрсатган эди.

Самарқанддан устози Сайид Ҳасан Ардашерга ёзилган шеърий мактуб Навоийнинг келажакда умумбашарий мавзу ва ғояларни бадиий талқин этишга қодир, ўз қадри ва имконини хатосиз англаган чинакам ҳақгўй санъаткор ўлароқ шаклланидиган гувоҳлик беради. Шунингдек, Навоий ижод оламининг бойиши ва моҳият эътибори билан кенгайиб боришини Мовароуннаҳр аҳолиси ҳаёти, шаҳар ва табиат манзаралари, олим, шоир, ҳунармандларининг ахлоқи, фаолиятларининг тасвирларисиз тасаввур этиб бўлмайди.

Амир Темурнинг жаҳонгирлигига, Мирзо Улуғбекнинг маърифатпарварлиги ва Хожа Аҳрори валининг кашфу кароматларига эшик очган Самарқандда ўтган ҳаёт, илм ва ирфон дарғаларидан олинган таҳсил, маданий-маърифий мулоқотлар Навоийни илму дониш, одил сиёсат, иқтисодий маъмурчиликка асосланган буюк давлатчилик тажрибалари хусусида ўйлашга ҳам йўллаб турганки, ўша фикр-мулоҳаза ва хулосаларнинг маълум бир қисми кейинчалик даҳо шоирнинг асарлари, хусусан, «Хамса» дostonларидан ўрин олганлигига шубҳаланмаслик лозим. Хуллас, Самарқанд ўзининг «салобатли тарихи, қизғин иқтисодий ва маданий ҳаёти билан ҳам Алишер зеҳнида чуқур ва ёқимли хотиралар қолдирган»⁶. Масалан:

*Темурхон наслидин султон Улуғбек
Ки, олам кўрмади султон анингдек.*

*Анинг абнойи жинси бўлди барбод
Ки, давр аҳли биридин айламас ёд.*

⁶ Султoн И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 160-бет.

*Валек ул илм сори топти чу даст,
Кўзи олинда бўлди осмон наст.*

*Расадким боғламиш – зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур⁷, –*

каби мисраларни шоир шууридан чуқур жой олган ўша хотира ва таассуротлар билан боғламаслик дарахт илдизини заминидан ажратиб ташлашдай бир гапдир. Кўп яхши-ёмон, нурли ва нурсиз воқеа-ҳодисотларни кўриб, бошдан кечирган Самарқандда яратиш изтироб ва эҳтироси кучли ижодкорни тарихий мушоҳадага илҳомлантириб, кўнгилда музаффар мозий соғинчини уйғотувчи сирли руҳ, самовий шукуҳ мавжуддирки, Навоийнинг кўҳна Самарқандда маънан яйраб, қалбини илмий-ижодий ниятлар билан қувватлантириб яшаганининг асосий сабабларидан бири ҳам ана шу.

Ислом дини заминидан дунёга келган тасаввуфнинг муҳиб ва қизиқувчилари аста-секин Ғарбда ҳам кўпайиб борган. Шу маънода тасаввуф ғарблик ва шарқликларнинг тафаккурини бир-бирига боғловчи, бирининг ахлоқий-маънавий эҳтиёжини иккинчисиникига яқинлаштириб, кўнгил софлигини собитлаштирувчи ишқ, маърифат ва гўзаллик йўлидир.

Қуръони каримда тасаввуф калимаси учрамайди. Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом даврида ҳам бу сўз ишлатилмаган. Зухд ва тақвода саҳоба ва тобеин йўлидан юрган, кунларини ҳусни мутлақни хотирлаш билан ўтказиб, руҳ тазкияси, қалб софлигини ҳар нимадан баланд қўйишни уддалаган ва ғафлатдан ўзини муҳофаза қилувчиларга тасаввуфнинг илк вакиллари деб қаралган.

Тасаввуф – сабр-қаноат, заҳмат, риёзат билан покланган руҳ ва вужудни Оллоҳ ишқига бағишлаб, юракни мосиводан бутунлай халос айлаб, фақри фано завқ-шавқи билан яшаш демак. Тасаввуфнинг туб асосида инсон зо-

⁷ Алишер Навоий. Хамса. 330–331-бетлар.

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi
<https://kitobxon.com/uz/asar/1337> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси
<https://kitobxon.com/uz/asar/1337> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию
можно найти на сайте
<https://kitobxon.com/ru/asar/1337>